גראדנא

די אלטע ליטווישע אידישע שטאדט וועלכע די דייטשען האבען ערשט איינגענומען.

נאך ווילנא און בריסק איז גראדנא, ארבר הוראדנא, וועלכע ליגט 98 מייל פון ווילנא, איז עס פון די עלטסטע אידישע קהלות פון ליטא.

גראדנא, די אלטע ליטווישע "קאר־דימאס", איז געגרינדעט געווארען אין 12 טען יאהר הונדערט און איהר אידישע געשיכטע הויבט זיך אן אין יאהר 1389 ווען די דארט זיך בעזעצטע אידען האבען בע־קומען ספעציעלע פריווילעגיעס פון דעם גרוספירסט וויטלאנד פון ליטא.

עס פערשטעהט זיך אז די פריווילעגיען זיינען שפעטער צוגענומען געווארען און די גרדנער אידען האבען דורכגעמאכט דעם זעלבען וועג ווי זייערע ברידער אין אנדערע שטעדט, דער וועג פון בלבולים, רדיפות און גירושים.

די גלאנץ פעריאדע פון גראדנער אי־דישער קהלה איז געווען אין די צייטען פון גרויסען פוילישען קעניג סטעפאן באטארי וועלכער האט געמאכט גראדנא פאר זיין רעזידענץ שטאדט און איז דארט גע־שטארבען אין יאהר 1586.

אין יענער צייט האט גראדנא גע־האט פאר דעם רב דעם "בעל הלבושים" רבי מרדכי יפה, איינער פון די גרויסע לומדים מיט וועמען דאס ליטווישע יו־דענטהום האט יאהרען לאנג שטאלצירט.

קיין גרויסע צאהל אידען האט גראדנא דענסטמאל וואהרשיינליך ניט געהאט. אין יאהר 1549, ווען די קעניגין באנא האט זיך געמוזט אריינמישען אין דער גראדנער אידישער מחלקה וועגען א רב, איז דארט ניט געווען מעהר ווי א 60 אי־דישע בעלי בתים, וועלכע האבען כמעט אלע געוואוינט אין דער אידישער גאס.

די גרויסע אידישע צרות אין גראדנא האבען זיך אנגעהויבען אין יאהר 1616 ווען די יעזואיטען זיינען געווארען טהע־טיג אין ליטא. געמאכט בלבולים, גע־שמד'ט קליינע קינדער און נאך אזעלכע טהעטיגקייטען.

אין יאהר 1790, מיט דריי יאהר פריהער איידער די פוילישע פערטרעטער צום "סיים" האבען אין גראדנא אונ־טערגעשריבען די צוטהיילונג פון פוילען איז אין גראדנא פארגעקומען דער ערש־טער בעקאנטער בלוט בלבול, וואס האט זיך געענדיגט מיט דעם ברוטאלען מארד פון אן אונשולדיגען אידען.

דער בלוט בלבול האט זיך בעגרינדעט אויף דעם פאקט וואס מען האט געפונען ביי א אידען ר' שלמה פון ווערושבעלא־וע, א טיכעל וואס האט געהערט צו א דערהרג'עט קריסטליך מיידעל.

דאס מיידעל איז פערשאטען געווארען גראבענדיג אין א בארג זאמד. פון איהר זאמדיגען קבר האט ארויסגעשטעקט בלויז א קליין טיכעל. ר' שלמה ווערזבלא־ווער איז פערבייגעגאנגען דעם זאמד, גע־זעהען ליגענדיג א טיכעל, עס מיטגענער־מען און דורכדעם געצויגען אויף זיך דעם קריסטליכען חשד, אז ער האט גע־קוילעט דאס מיידעל, בכדי צו בענוצען איהר בלוט פאר פסח.

די פוילישע ריכטער, זייענדיג דורכ־געדרונגען מיט א געפיהל פון גערעכטיג־קייט, פון דעם סארט וואס עס הערשט איצט אין שטאאט דזשאָרדזשיא, האבען דעם אידען פעראורטהיילט צום לינטש־טויט: מען זאל איהם צושניידען אין פיער טהייל אזוי ווי א צלם

דער לעצטער פוילישער קעניג, סטא־ניסלאוו פאָניאטאווסקי, האט, צו זיין עה־רע ניט אונטערגעשריבען דעם אורטהייל, אבער די פוילישע בעאמטע האבען שוין דענסטמאהל זייער קעניג געהערט אין טראק, און זיי האבען דורכגעפיהרט זיי־ער אורטהייל אהן קעניגס אונטערשריפט.

דעם 2־טען טאג שבועות אין יאהר 1790, האבען די עדעלע פוילישע ריטער אויף'ן מיטען נאס, אין דער אנווזענהייט פון טויזענדער מענשען צושניטען אין פיער שטיקער דעם פיעל געפיינגטען קער פער פון דעם קדוש ר' שלמה פון ווערז־בלאווע, און אויפגעהאנגען די שטיקער אין פיער טהיילען שטאדט. אבער אויף מארגען נאך שבועות האבען זיי געלאזט די אידען איהם ברענגען צו קבר ישראל.

דער צווייטער בעריהמטער בלוט בלבול אין גראדנא, וואס האט זיך געענ־דיגט מיט די ריין־וואשונג פון דעם בע־שולדיגטען אידען, האט פאסירט מיט 26 יאהר שפעטער, אין יאהר 1816, נאך דעם ווי גראדנא, ווי אויך גאנץ ליטא און דאס קעניגרייך פוילען האט שוין געהערט צו רוסלאנד.

לויט די מאטעריאלען וואס געפינען זיך אין "ארכיון" פון דעפארטמענט אי־בער ציוויליע אין גייסטליכע ענינים פון גאסוד. סאוועט, יאהר 1830, נומער 169, וועלכע זיינען פערעפענטליכט געווארען אין דער פרעסע, אין די צייטען פון ביי־ליסעס פראצעס, האט אין גראדנא דענסט מאל פאסירט פאלגענדעס:

א פיער יעהריג קריסטליך מיידעל מאריאנא אדאמאוויטש איז פערפאלען געווארען פון פאטערס הויז דעם 31־טען מערץ 1816. דעם 23־טען אפריל האט מען זי געפונען אין א גראבען הינטערען שטארק מיט אן אבגעשניטענער האנד און "זעקס קליינע צייכענס פון לאפעטעק אראב איבער די ריפען, געמאכט מיט א טעפען געווערהר דורך דער הויט צו די ווייכע טהיילען קערפער". די עקספערי־טען האבען געפונען אז די האנד איז אב־געשניטען געווארען עטליכע טעג נאך'ן טויט, און געשטארבען איז זי פון "אפאפ־לעקסיע אדער פון דורכשיסען."

באלד זיינען ארויס קלאנגען אז אידען האבען זי געהרגעט. דער פאליץ־מייסטער האט געמאכט הויז־זוכונגען ביי אדאמא־ווישעס אידישע שבנים און ביי איינעב פון זיי לאפין, געפונען א צובראכען הע מעריל מיט א מעסערעל אויף אבצוקראַ־צען טינט פלעקען פון פאפיער. אויף דעם סמך פון אזיינע "זאכליכע בעווייזען" האט מען ארעסטירט לאפינען מיט זיינעם משרת.

פון דער אונגעהייערע מאסע אויסגע־ארעגטע עדות האבען נור עטליכע בעוויי־זען "פערדעכטיגע פרטים וועגען לאפי־נען", דהיינו, אז מען האט געזעהען וויא לאפין "שלעפט א קריסטליך קינד" און אבדעק ווי מאריאנא איז פערפאלען גע־וארען, איז ער "געווען צוטראגען" און גע־גאנג, אז "ער וואלט געגעבען א טאפ־ער, ווען עמיצער געפינט זי א לעבע־יגע". אט די בעשולדיגענדע עדות האב־ען זיך געפאלגטערט אין איינצעלהייטען און איינער דעם אנדערען ווידערשפראַ־כען. דאס רוב אויסגעהערטע עדות האב־ען אבער גוט געזאגט פאר לאפינען און עטליכע אפיציערען האבען זאגאר פעסט־געשטעלט זיין "אליבי" אז יענעם טאג איז ער גאר אין גראדנא ניט געווען.

האט מען געמאכט א "וויסענשאפט־ליכע" אונטערזוכונג (אזוי ווי אין ביילים פראצעס) וועגען ריטועלען כאראקטער פון מארד. די עקספערטען זיינען געווען: ווארוואראַ אבעליאווא געשמדט מיט 30 יאהר פריהער, און נאך א משומד, דער אונטער אפיציער סאוויצקי.

ווארוואראַ האט עדות געזאגט, אז אידען טראגען א בייזע שנאה אויף קרים־טען און הרג'ענען א קריסט איז ביי זיי א מצוה, אז אין איינער א תפלה (וועלכע געדענקט זי ניט) שילטען זיי די גוים. און נאך איינס ווייסט זי אויף זיכער, אז פסח צום סדר טונקט מען איין דעם קלענסטען פינגער אין מעד אנשטאט בלוט, מען טריפט אב עטליכע טראפענס אויף דער ערד און מען פערפלוכט דער־ביי די קריסטען.

סאוויצקי האט געענטפערט אויף די פאראגען פון דער אויספארשונגס קאמיסיע ווי פאלגט:

1) לויט דעם אידישען דין בע־וצט מען ווירקליך קריסטליך בלוט. אויף דעם זיינען דא בעוויזע פון זייער הויפט בילאזאף ראסיע.

2) פיינינגען א קריסט מעג יעדער זיך, וואס פערכאפט די מצוה. דערפאר בעקומט יעדער איד פערגעבען אלע זיינע נבירות און ער ווערט א צדיק. "דאס בלוט בליבט בעהאלטען ביים רב אויף שפע־טערדיגע יאהרען."

די זאך איז דערגאנגען קיין פעטער־בורג און אין פעברואר 1817 איז אומגע־ריכט ארויס דער אוקאז פון אלעקסאנדער דעם ערשטען: "אבשאפען די נעהייסע בארשונג און ענטדעקען דעם מערדער". לויט דעם אוקאז האט קניאז גאליצין, דער גערוואלטער איבער גייסטליכע ענינים פון פרעמדע אמונות שפעטער צוגעגעבען די ערקלעהרונג, אז אויב א איד איז פער־רעכטיג אין מארד, זאל מען דאס אויס־בארשען. אהן פאראורטהייל, נאר גלייך ווי ביי מענשען פון אנדערע אמונות, פער־עכטיגט אין געוועהנליכען טויט מארד."

דערמיט האט זיך אויף דערווייל אב־געשטעלט דער פראצעס, אבער מיט ניין יאהר שפעטער, ווען ניקאלאי דער ערש־טער איז געווארען צאר און די אידישע לאגע האט זיך פערערגערט, איז דער בלוט בלבול פראצעס ווידער ארויפגעשוואר מען. די זאך איז דערגאנגען ביז צום סע־נאט און פון דארט צום גאסודאסט. סא־וועט, וועלכער האט ערקלעהרט, אז "דעם פראצעס טאר מען ניט מעהר אויפוועקען ווייל עס איז שוין אוועק 10 יאהר חזקה, אהן בעווייזע געגען די בעשולדיגטע.

גראדנא איז אן עכטע אידישע שטאדט. די צאהל פון איהר בעפעלקערונג איז געווען פאר דער מלחמה בערך 42 טויזענד, דערפון דריי פערטעל אידען, און זי האט זיך בין צו דער מלחמה אויסגע־צייכענט מיט אלץ וואס איז געווען כא־ראקטעריסטיש פאר די אלטע אידישע שטעדט און שטעדטלאך פון ליטא.

די אידישע געמיינדע פון גראדנא האט זיך ערעכענט אלס איינע פון די ארעמס־טע אין גאנץ רוסלאנד. זי האט אפילו עהאט א היבשע צאהל פאבריקען: טא־באק, זייף, ליכט און אנדערע, וואו עס האבען געארבייט עטליכע טויזענד אידי־ע ארבייטער, דאך האט די קבצנות ורבערגעשטייגט די עשירות און די אי־ישע גבירים אין גראדנא זיינען בטל שישים געווארען צווישען זייערע צעהנד־יגע טויזענדער אביונים.

דער בעריהמטער ווילנער אידישער רוק "האלמנה והאחים ראם", וואס האט עטליכע דורות נאכאנאנד בעזארגט דאס אידישע פאלק מיט גייסטיגע שפייז פון תלמוד, פוסקים און שאלות ותשובות פאר די לומדי ביז צום תהילם, סדורים און מעשה ביכלאך פאר די מאסען. — האט דער היסטאָרישער דרוק איז געגרינ־דעט געווארען אין גראדנא אין יאהר 1789, און איז ערשט מיט צעהן יאהר שפעטער דורך זיין איינענגהימער ברוך ראם אריבערגענומען געווארען קיין ווילנא.

גראדנא האט ווי אלע אלטע אידי־שע קהלות א היבשע צאהל אינסטיטוצ־יאנען: א האספיטאל, א מושב זקנים, א "מאכל כשר" פאר סאלדאטען, א בי־ינע קיך, א גמילת חסדים, א פראפעס־יונעלע שוהלע, א חדר מתוקן, א פרויען גימנאזיום (אויסשליסליך פאר אידישע קינדער) א תלמוד תורה, בתי מדרשים און דאס גלייכען.

דער גייסטיגער צושטאנד פון גראדנא איז טראגן אלע אינסטיטושאנס ניט גע־ווען מעהר געהויבען ווי דער עקאנאמי־שער. א קורצע צייט פאר דער מלחמה זאט א גראדנער איד בעשריבען זיין שטאדט אין א אידישע צייטונג אין רוס־לאנד, פון וועלכע מיר נעהמען ארויס פאלגענדע שילדערונג:

"ווען איהר שפאצירט איבער דיא גראדנער גאסען, וואו עס קאצענטרי־רען זיך די היגע אינטעליגענטען און האלב אינטעליגענטען, וועט איהר כמעט ניט הערען קיין אידיש וואדט דערפאר וועט איהר הנאה האבען פון אזא רוסיש, וואס בערדיטשעוו מעג דאר וויך מקנא זיין.

"אז א גראדנער אידישער אינטעלי־גענט רעדט, איז שווער צו פערשטעהן, צו ער רעדט א פעראידישטען רוסיש אדער א פערוסישטען אירש. עס איז א מישמאש פון ווערטער, לויט דער ספעציעלער גראדנער קאנסטרוקציע און מיט דער עכט קאפוליע־גראדנער "פראאיזנאשעניע".

און אז מען פערמאגט אזא גלענ־צענדע שפראך, איז קיין וואונדער ניט, וואס מען לייענט נאר רוסישע צייטונ־גען. א גראדנער אידישער אינטעלי־גענט וויל זיך ניט נעהמען צופיעל צום הארצען קיין אידישע צרות.

ער האט דען ווענינ ספעציעל גראדנער צרות?

און אז די "בירזשאווקע" ערפילט אלע קולטורעלע און גייסטיגע פאדע־רונגען, דארף מען שוין דעריבער ניט האבען קיינע בעזונדערע ליטעראַרישע געזעלשאפטען "הזמיר'ס א. ד. גל.

עס איז אפילו קיין אידישער לעזע זאל ניטא אין גראדנא, און צו וואס טאקי שאפען און ארגאניזירען ליטע־ראַרישע אדער קולטורעלע געזעלשאפ־טען, אז עס איז לחלוטין קיין צייט ניטא ווען זיי צו בעווכען.

עס איז דאך ידוע־אז דער רבונו של עולם האט בעשאפען אבענדען און נעכט נאר אויף קארטען שפיעלען. פון קארטען שפיעלען האלט מען אין גראד־נא גאר אן אויסנאהם, אין דעם פרט האט זיך גראדנא ניט וואס צו שעהמען געגען אלע איבערינגען אידישע שטעדט און שטעדטעלאך.

אויב מיר זאלען אננעהמען די עדות פון אט דעם גראדנער תושב קען דאס גראדנער יודענטהום מעהר שטאלצירען מיט זיין פערגאנגענהייט ווי מיט זיין גע־גענוואַרט. אויסער רבי מרדכי יפה דעם "בעל הלבושים" האט אין גראדנא אויף געלעבט און געווירקט רבי אלעקסאנדער זיסקינד, דער מחבר פון יסוד ושורש העבודה" און א סך אנדערע גדולים אין דער וועלט פון תורה און עבודה.

אויך די השכלה האט זיך געפונען א נעסט אין גראדנא. אויסער יוסף ראבינא־ווץ, קעניג פאָניאטאָווסקים ארצט, שטא־מען אויף פון גראדנא דער משורור און משכיל ישכר בער חורוויץ און א. ש. פריעדבערג, דער טאלאנטפאלעל פערפא־סער פון "עמק הארזים" און "זכרונות לבית דור".

ק. מרמר.

עס איז סיין פערגליי צווישען

O'Keefe's

ספעשעל עקסטרא מיילד אייל און אנדערע ביערען

אקיפ'ס איז פונקט וואס זיין נאמען ענטהאלט — א' עקסטרא מיילד אייל, פון ספעציעלער קוואליטעט עס איז דער גרויסער היים אייל — דאס ביער וואס ווערט געגוצט פון מענער און פרויען וואס ליעבען זיין אפעטיטליכען פלייוואר — און וועלכע ווייסען דאס זיי בעניינען זייער קראפט און שטארקייט מיט יעדער גלאז וואס זיי טרינקען.

איהר וועט הנאה האבען פון אקיפס ספעשעל עקסטרא מיילד ווייל, אפילו ווען איזער געפינט אז גע־וועהנליך אייל אן צו שווער פאר ייך. אקיפ'ס איז עקסטרא מילד.

ריינע פאראפין וואקסענע ליכט

ליכט וואס פאסען פאר רעליגיעזע צווקען אין שוהל און אין דער היים מוזען זיין אב־סאלוט ריין און זייבער. אזעלכע סיכט ווערען פאבריצירט פון דער אימפעריעל אויל קאמפאני, לימיטעד, אין קענעדע. זיי ווערען געמאכט בלויז פון ריינע. ראפינירטען פאראפין וואקס און קענען געברויכט ווערען פאר אירגענד וועלכער רעליגיעזער צערעמאניע מיט'ן באוואוסטזיין דאס זיי זענען די בעסטע וואס מען קאן נאר קריגען פאר דיעזען צוועק. די ליכט וואס ווערען פאבריצירט ביי דיעזער קאמפאני וועלען באזארגט ווערען פאר אייך ביי אייער־ריטייל דיעלער.

ליכט פאר ליכט בענשען.
גרויסע ליכט פאר דער שוהל
יאהר צייט ליכט
און חנוכה ליכטלאך.

צו בעקומען איבעראל

The
IMPERIAL OIL COMPANY
Limited

Made in Canada

אידישע תפלות און הייליגע געזאנגען

געזונגען פון

חזן ג. סיראטא

און אנדערע תפלות אין ליעדער פון בעוואוסטע חזנים און זינגער א גרויסער אויסוואהל פון אלע רוסישע, פוילישע און רומענישע. קומט הערען די רעקארדס שפיעלען, איידער איהר קויפט.

אלע רעקארדס וועלכע איהר ווילט אדרעסירען מארקט מיט דעם בוכשטאב E אפען יעדען אוועגד ביז 10 אוהר.

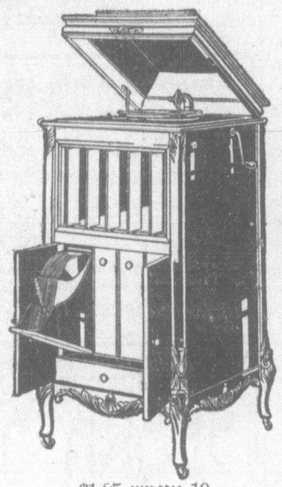

10 אינטש $1.25
6000
ונתנה תוקף בבקרת
6001
הבן יקיר לי ותערב לפניך
6002
זמפני חטאינו ושמרו
6003
שלש עשרה מדות קדושה ממקומך
6004
יעלה והסר שטן
6005
בראש השנה יכתבון היום הרת עולם
10 אינטש $1.50
8000
אדם יסודו מעפר רצה
חזן א. קארניאל
12 אינטש $1.50
12 אינטש בליי־לייבעל $1.50
5032
השכיבנו ושמרו
5033
זמפני חטאינו, ערשטער טהייל
זמפני חטאינו, צווייטע טהייל
יהי רצון

5034
תכנת שבת, ערשטע טהייל
תכנת שבת, צווייטע טהייל
יהי רצון
5036
נקדש ממקומך
5037
מי שברך א.
מי שברך ב.
5038
כי כשמך אמת כי אתה הוא יוצרם
5045
זורע צדקות רם ונשא
5046
קדוש אתה כי אתה שומע קול שופר
5047
הוא אלוהנו ממקומך
5048
ותערב שים שלום
5021
אב הרחמים, קאנטאר סאלאמאן קאטלער
יהי רצון, קאנטאר סאלאמאן קאטלער
5020
כל נדרי, טענאר סאלא, געזונגען פון קאנטאר ב. וואלף מיט א כאהר.
יעלה, טענאר סאלא, געזונגען פון קאנ־טאר וואלף מיט א כאהר.
קאלאמביא 12 אינטש דאבל רעקארדס $1.25
5019
מזמור לדוד, געזונגען פון הייסאן אדלער
די ניו יארקער טרעהרען, געזונגען פון הייסאן אדלער
10 אינטש $1.00
844
בראש השנה, טענאר סאלא, געזונגען פון קאנטאר ב. וואלף מיט א כאהר.
הנני העני, טענאר סאלא, געזונגען ביי קאנטאר וואלף מיט ארגאן בעגליי־טונג.
845
יהי רצון, טענאר סאלא, געזונגען ביי קאנטאר ב. וואלף מיט ארגאן בע־גלייטונג.
ספירה, טענאר סאלא, געזונגען ביי קאנטאר ב. וואלף מיט ארגאן בע־גלייטונג.

TORONTO GRAFONOLA CO.
61 QUEEN ST. WEST, (Opposite Teraulay St.)

'אונזערע' 'ברענדס'

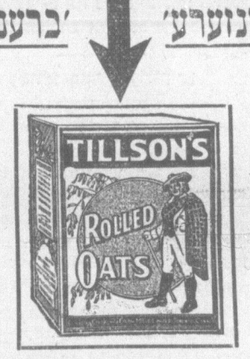

קענעדיען סיריאל און פלאור מילס קא.
לימיטעד

ווינשען אלע זייערע אידישע פאטראנייזערס

א כתיבה וחתימה טובה

און האפען דאס איהר וועט אין דער צוקונפט אזוי גוט זיין אין דער פערבינדונג מיט אונזער פירמע וועלכע האנדעלט ראיעל מיט זייערע קאסטימערס.

דער עולם דארף פערלאנגען פון זייער גראסער „אונזערע ברענדס" ווייל זיי זיינען די בעסטע וואס איהר קענט פיר אייער געלד קויפען.

פערלאנגט ווי פאלגענד
ריינבאו פלאור
גוט פאר באקען און פאר אלעס
גאלד סיעל פלאור
ספעציעל פארבעריים פאר פייסטריס
טיללסאנס סקאטש
פיין קאט אוט מיעל
טיללסאנס סקאטש
העלטה ברענד
טיללסאנס ראלד
— אוטס —